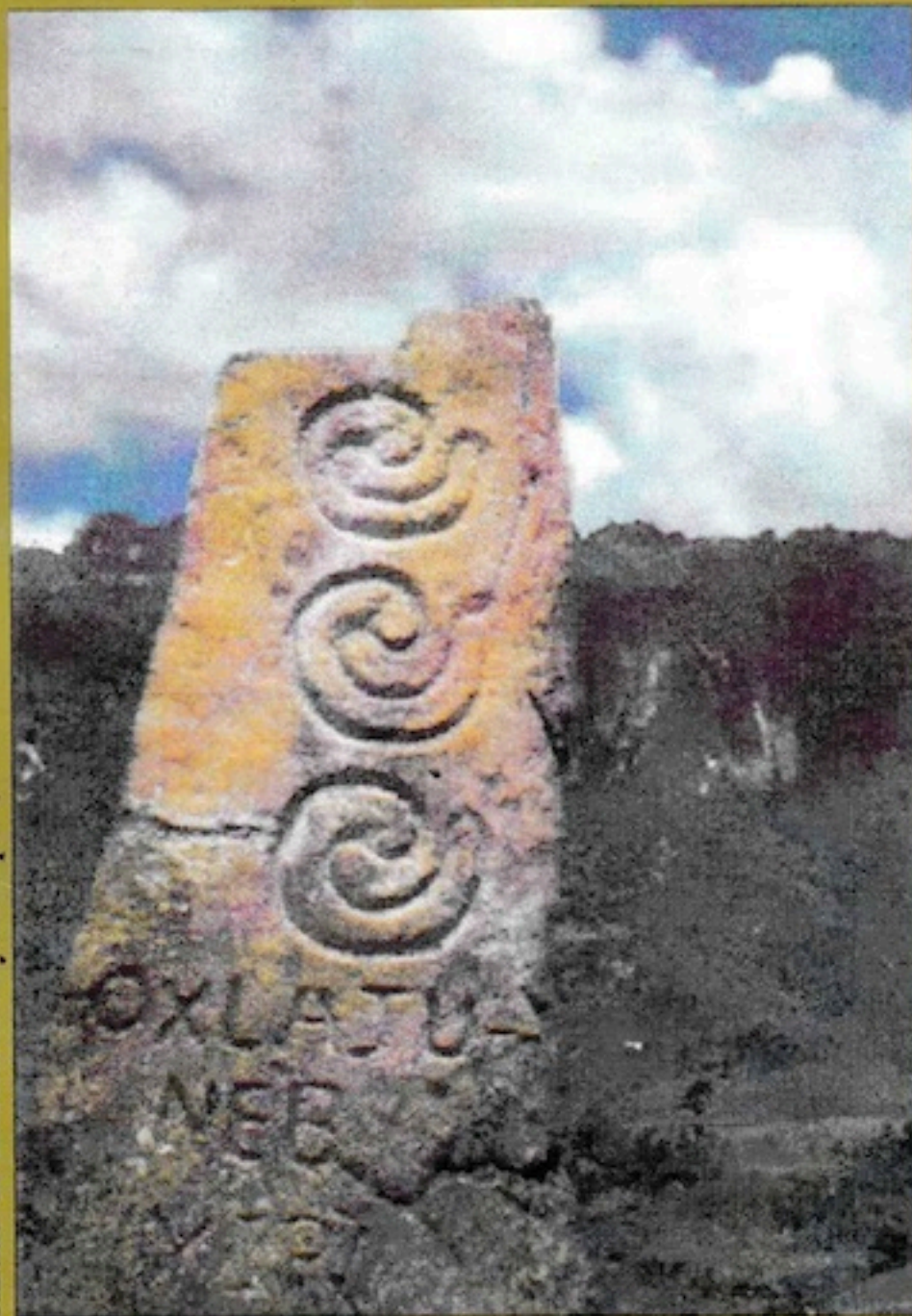

Sk'op Ajawetik Palabra de Ajawes

Edición tseltal-español

Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C.

Lo'ill k'op-Cuento

Armando Sánchez Gómez

Sk'op Ajawetik
Palabras de *Ajawes*

Armando Sánchez Gómez

Srmmc

Índice

Presentación	i
Sk'op ats'am	1
La palabra de la sal	9
Sk'op Ajawetik, me'lum k'inal	17
Palabra de <i>Ajæw</i> de la madre tierra	22
Ch'ul komon tsoblej	27
Reunión ceremonial	30
Jelts'ej	33
Cazador del ts'ej	38
Sk'op ajaw	43
La palabra del <i>Ajæw</i>	52
Be'el uma' ta witsetik	60
Cabalgante mudo en los cerros	68
Jkiltik te mach'a ne'el chukul ya xbajt' yakane	76
Veremos quién ira primero enredado sus pies	80
Xun k'ib	85
Juan k'ib	91
Del autor	97

Sk'op Ajawetik Palabra de Ajawes

Se terminó de imprimir en noviembre de 2005.

Editorial Fray Bartolomé de Las Casas, A.C.

Pedro Moreno N° 7 Barrio Santa Lucía

edfrayba@prodigy.net.mx

San Cristóbal de Las Casas, Chiapas. México

Tipografía Familia Garamond 10,12, 14 y 20
puntos.

Tiraje: 1 000 ejemplares

unemaz@yahoo.com.mx

Me' lum k'inal

*Ta banti ch'ul lum k'inale,
le'me xtal a
te sbik'tal ot'anile,
tsaktombail ta stojole,
miltombail ta stojole.*

*Snail me kuxinel,
snail me bijilal,
snail me xujt'-ot'an,
snail me lajel.*

Smile

Sk'op ats'am

Ta xyaxubel k'inal, ta yorail yuninal stok'el yakan ixmaltik, ta yanil tajaltik xjimimet ya xbe'en te ijk'e, le' ya xwe'a te chambalametik; sok nopol chukul le'a te koj't' tat ts'irum wakax te yakal ta we'el ta yan tajaltik, jun yot'an nijil chukul, ma' biyal, ma' sna' xk'ajk'ub xluchwan. Te banti chukul ya xil yu'un te yajwale, le' ya sakub k'inal yu'una. Le' nijil ya xwe'a, ja' jich chukul yu'un te yajwale, ya sk'un sjel ta jujun k'aal, jich nojben te ts'irum wakaxe. Te banti xwe'e ay mach'a yak ta muk'tayel yu'un te ma' sna' xbolob sjol te tat wakaxe, yak ta chapel sk'oplal te bin ora xnitot be'el ta k'ubul k'inal ta ti'el.

Cha'ox ts'akix te stojk'el yakan te ixmaltike, k'an unin t'ujbiliknax; te elek'etike la snitik be'el te tat ts'irum

wakax ta k'ubul k'inal, xchu'unej nijil k'axel ta nitel ta be'el, ma' chikan banti k'ax te slojts' yakane, ma' ojk' k'axel ta be'el, ja'to te k'ot ta k'ubul suklej ch'entikil k'inal. Le' k'ot yich' chukel yu'una te elek'etike, che' k'aal ajk'bal chukul le'a te banti chujk'ul k'ubul sujklej ch'entikil; le' yak ta chapel laj te bin ora ya yich ti'el. Te tat wakaxe le nijil ta joyetel ta ajk'ot ta be'el ta ya'yel stojol te beluk yak ta alele, laj toj yal xan:

-Biyu'un te ma'ba me'ba ojk'ontel k'axel ta be'el ta spat sna te jme'tate, ch'uunej te jontol nitel ta be'el, ja' ta skaj te laj smukonik ta yach' stsek te jme'e... jichuk mayuk k'op yu'un yak slebelon ta yolil k'inal bi, yak st'unbelonik jkakan bi, ya xul staonik le'ta banti yolil ch'entikil k'inal to. Ayuk baj nopol xtalikixe ja' lek ya xme'baj ojk'on:
mmmmmm,mmmmmm,mmmmmm,mmmmmm...

Te yajwal te wakaxe k'alal la yil te mayuk banti kolem ta be'el ta musetel ta we'el ta sk'inale, sujt' be'el ta sna, nopol staix olil k'aal a, baj'to yuch'tel ta alimatik mats':

-Jme'tik, le'bal ayat to, ay me k'op. Bajt' me te ts'irum wakaxe.

-Ma'xa awal jka'aytik bol k'op, mach'a la snit be'el, banti tal te bol elek'e... jichuk che, we'anxan me, kunik lejtik.

Te yame'tik och xchajpan xan tel k'axel, la xpajch'an k'axetel ta sets' te tanbok itaje sok te waje ta mats'umalte':

-K'un me xwe'at, ya xbaj chajpan te ch'ik'pome, ya xbaj tsa'jubtes te ajk'ale, ya xbaj chajban te ch'ul ton ats'ame, yu'un me ya xba chik'beytik be'el yats'amul te banti k'axbe'el te yakane, ya tajtik yo'tik ma' jmelkot'antik.

Nopol sts'ejbujix k'aala, lok'ikbe'el, bajt'ik le'a te banti chukul jilel away te stsi'rum wakaxike. Te yame'tik Xwelon och skejan sbaj ta ba lum k'inal, te stsotsil sjole sbuset lamal limil koel ta ch'ul lum k'inal, xla'et xtilnax sakil yu'un te xojobil k'aale, och ta ch'in ch'ab sok te mamtik yu'une:

-Ch'ul me' lum k'inal, ch'ul ton ats'am, toj me xt'omat ka'aytik, toj me xt'omat jka'aytik te banti bajt' yakan te

jts'irum wakaxe, le'me xt'omat be'el a te banti k'axbe'el yakan te muk'ul jchane, lek me xa atojesotik be'el ta st'unel a... ch'ul me' lum k'inal, ch'ul ton ats'am, toj me xt'omat jka'aytik, xwil xt'omat k'axel te banti k'ax ta be'ele, nopajtiknax me xa awal jka'aytik ta k'axel, ma'me najt'ikukto xt'omat k'axel, ch'ul ton ats'am, junax me xa awal sok te ch'ul me lum k'inale, jich me ya xchiknaj ta le'el jku'un te muk'ul jchane, ma'me majt'anok k'anoj, ay me stojol, ay me smeruil le'a tabotikme ta t'unel, ch'ul ton ats'am, ch'ul me lum k'inal... Ma'me xa awak'otik ta mel-ot'an, ma'me xa awak'otik ta me'balil, toj me xa achol jka'aytik, toj me xa at'un jka'aytik, ch'ul ton ats'am, ch'ul me lum k'inal...

K'alal laj yot'anik ta ch'abinel te mamtik K'ochikin sok te yam'etik Xwelon yu'une, och xchik'ik be'el te ton ats'ame, te sbabiyal st'omele le'laj stojlin k'axela te banti xlok'tel te xojobe; juju ajk', najt'ik, najt'ik la st'omesik k'axel te ch'ul ton ats'ame, k'unk'un yak ta moel te stulanil sk'op. Te yame'tik yak ta muk'ubel ya'ay te k'inale, melel mabaj

4

yak ta ch'ayel sbe sk'op te ch'ul tonil ats'ame, tojnax ya xwil k'axel te banti takin xajtajil te sk'op, jich la yalbey te smamlal K'ochikine:

-Tatik jku'un, laj awil, toj yak ta be'el te sk'op te ch'ul ton ats'ame, stojlinej te banti bajt' te jts'irum wakaxtike. Mayuk mel-ot'an ya tajtik yo'tik, ja' wokol te me alan k'inalto ba'em ta elk'anele, jichuk mayuk k'op yu'un, tawal ma' spasotik ta lot te ch'ul ats'ame.

Jich toj yak ta be'el te sk'op ta sba takin xaktajetik ta yijil tajaltik, laj xcha' yal te yame'tike:

-Jkiltik ba'ay k'alal ya xk'ootik yo'tik, ya jkiltik ba'ay ya xmal k'aal jku'untik, manchuk me stsaktik ajk'bal ta st'omesel te yats'amule.

Ta syalel laj sk'unil stsajal xojobil k'aal a te tub te yak'alike, och la snup sk'ajk'ik', ja' laj sle'iktel te k'un sk'alel k'antulanetik, yu'un jich bususet ya stsak ochel sk'ajk'al ta k'unk'un a, jich xk'atbuj ta ajk'al, jich k'unk'un ya x-och xchik'ik' st'omesel k'axel te ton ats'ame. Te

5

Smile

yame'tik Xwelon la snup' sk'ab ta ba lum k'inal xa'al:

-Ch'ul me' lum k'inal, ch'ul ton ats'am, ch'ul tojobok me awu'un, tabotikme te banti bajt' te jmuk'ul chane, ma' me xa awak'otik ta me'bal sok te K'ojchikin jku'une, manchuk me sjunal ajk'bal ya xbe'enotik ta sle'el, ch'ul ton ats'am, melel le'to ba'em ta tsakel yilel ta alan k'inal, ma' me xa apasotik ta lot, xbatlajanuk me xbe'en sk'op te ch'ul ats'am awu'un ch'ul me' lum k'inal.

Jich la najt' be'enik be'el ta st'omesel te ch'ul ton ats'ame ta sle'el te xchanike, ta yanil mamal tajaltik k'inal le sbususetnax ya xbe'en te yijk' ta ijk' te takin xaktaje sok te spomil ajk'ale.

Nopol laj staj bulucheb ora yochel ajk'ubala, yakal laj ta lok'eltel a te sk'anal sakil xojobil yijil u, te namalto laj ya'yik te yak ta ok'el te ts'irum wakaxe, ja'nax bi las snat'es snat'es ta xchik'el te ston yats'amike, yak ta nopjtsajeltel te sme'baj yokel te wakaxe, jich laj yal wokol te yame'tike:

-Wokol awal, ch'ul me lum k'inal, ch'ul ton ats'am, tojobok me ta sle'el awu'un te ts'irum wakaxe. Yaltsa'k'ajk'ja'...bol elek'etik le'to kati tal yu'un te jmukul chane, ta xa'ab k'inal ch'ujt' ch'en, yu'un ya skomon sti'ik ye'elme, jichuk ya xlok'be'el ku'un te wakaxe. Wokol awal, ch'ul me' lum k'inal, ch'ul ton ats'am, te ma' la apasotik ta alot sok te st'ujbilal st'omesel ak'op, ta at'unbel te yakan muk'ul jchane, wokol awal ch'ul me' lum k'inal, ch'ul ton ats'am.

Te k'alal ak'ot ta sti'il te xa'ab k'inal ch'ujt' ch'en le' chukul ta yolil yu'unik, le' xjoyoyet ta ajk'ot ta me'bal ok'el le'a te ts'irum wakaxe, ta bichichichetel sne; te mamal K'ojchikine laj yal:

-Yese' yaltsa'k'ajk'ja' elek'etik ma' sna'ik k'inal te beluk spasike, cha'jil atetik, lek te me ma' le'ayike, jichuke, balentanax ya xelaw te k'ope. Ya jkolteytik be'el me'lubel, ba jnitiktel lok'el, jkik'tikbel ta jnatik, nopol sakub yo'tik a te ya xk'ootike.

Jich snitojik lok'etel te xwakaxike, mojtel yu'unik ta be'el, te yam'etik Xwelone yoxebalix ta kum laj skejansba ta snubel sk'ab ta lum ta ch'ab xa'al:

-Ch'ul me' lum k'inal, wokol awal xa'al, te xojoba te k'inal ta u awu'une, ma' la jkich' wokol awu'un ta be'el ta ajk'bal, jichuk jiche lek me xk'ootik awu'un ta jna, yan k'aal ma xch'ay k'inal ka'aytik, ma' xch'ay jkot'antik yu'un te wakaxe, ja'nax me jk'op, ja'nax me jti' ta atojol ch'ul u.

Jich te ts'irum wakaxe xchajlajan naxtel ta moeltel ta be'el ta xyaxinal xojobil sakil u ta yanil yijil tajaltik. Te yame'tike laj to yalbeyxan ta k'op te xwakaxe:

-E-e-e, yu'unix ch'unej mantalat a, skaj te ma' xa ana' banti xba'ate, la chu'unbel te ijk'ele, aworailto te mato x-ochat ta oxome, te jichuke banti k'an ta'at.

Sk'op Ajawetik, me'lum k'inal

Yorail ajanil k'altik a, yorail yijil ajan ta alan k'inal a, yorail nup'k'ajk' a, ta xi'wtesel chambalametik ta k'altikal, aylaj tul me'tatik, te aylaj sme'ba lajuntul ch'in ach'ixetik, te ijts'inale ja' la sbi'il Xlox, te stsako niwam wakeb jawil xch'iel, slajunebal ijts'inal. Me'baj jilel ta sme'statik yu'un te lekil o chopol Me'ajawetik yu'un te me'lum k'inale; ba suin stajunik ta me'baj na'inel.

Te ch'in ach'ix Xloxe jayil alal te ch'in watatik stsotsil sit, te ya xpech' sjol ta jujujech snejk'el, te k'alal ta xch'in yolil spat ya xk'ot te snajt'il sakil k'anal xjobil stsotsil sjol te xlaetnax ya xtil yu'un te k'aale. Te yat'el stukel ja' te kanan maklin chambalam ta na, ta slikel ja', te me la staj te yorail te xtejk'aj xnich te k'altikale ya

xbaj spas k'ajk' ta ti'il k'altik ta xi'wtesel ta cha'il te jojumute, te bajmute, te chuche, te wa'malchitame yu'un jich ma' stij slo'bey te xnich stanil k'altike. Ma' to baj xil sakub swaytay ts'in abi, ja'to te me och ta ajan ji'jubel, ta k'an ajanubel te k'altike, te ay niwam cheb u te ya sakub swaytay te k'altike, ta snup'el te k'ajk' ta xchikin xchikin te k'altike. Te me la yot'an ts'in abi ya xtal ta wayel ta nail ixim. Cheb oxeb ajk'bal away ta snail ixim, te x-albot ta xwaich yu'un te swinkilel te ch'ul lum k'inale. Te ma' ya xi'ix te xwaiche, melet k'ayemix a te yich' utel ta sna yu'un te xilele:

-Alal Xlox, o'bolxanix aba te atukel ta k'anan k'altike. Jichuk ma' me xi'wat, ma me' xa amel-awot'an, le' ya kanantayatkotik to, skaj te me'ba'ate, jich stalel, ay te uts'inel, melet ma' nix jaukata te xch'ich'ele, jichuk ma' me xi'wat ya kanantayatkotik te me ay mach'a xtal xi'wtesate, melet ay me yajwal te lum k'inale te ya sk'an yik'atixbe'ele, te yakix me'ta k'anaw ta atojole, ma'to xlok' ak'oplal te ya xba'ate, melet ya k'an jkiltik

te atalel, te me antsubate, jichuk ch'una me te mantale, la' me pasa te k'ajk' ta k'altike.

Te ch'in Xloxe te me laj yot'an ta swayeltel ta k'altike ya la me xtal ta sna, ta smaklinel mut, ta lik ja', jich la me xnelaj k'alal yu'un. Ja'to te me junxanix ora sts'ebujel k'aal ya xjach' sjat te sjok'obil sk'ajk'e, pastaj yu'un ts'in abi, ya xbajt' wayuk, melet nopol oxo' ora te xlok'bel ta sna, te xbajt' snup' k'ajk' ta k'altik.

Nojel lajemix xch'ut yu'un ts'in te sjawane, te me k'ot te xilele ya to laj me x-och swe'e xejt'uk te waje te Xloxe.

Te sjawane ayto laj me k'aal ya xwe' yu'un, jich laj me ya yalbel ta stojol te alal ach'ixetike:

-Laj we'anikix, laj we'anik. Ya me xtal te axilele; jich yu'un te me tale, te me j-ochotik ta we'ele, ju'ju' xejtxanix me xa awe'ik te waje.

-Jee -xi'ikme te ch'in ach'ixetike.

Ochikme ta we'el, noj xch'in ch'ujt'ik, xultel te smalal sjawanike, xejt'xanix laj swe'ik te waje. Sjawan xanix te k'ux ya x-ayotik yu'une, jich achi' away

te animaj achuchue, jich antsub away te animaj achuchue.

Melel te smam xilele, ma' la sk'an te bayal ya xwe'ike, ya yal wokol te ch'in ach'ix Xlox te xlaj yot'an ta we'ele:

-Lajmeix jkot'an xilel.

-Lajix awot'an.

-Laj.

-Jee, xi' laj.

Binax la yot'an melel ju'ju'xet' away te wa ya swe'ike. Nojem lajix xch'in xch'ujtik abi, ja' jich achi'tel te animaj achu'chu'e. Te k'alal oxeb ora xlok'bel ta sna, te xbajt' sноп' te k'ajk' ta k'altike, lajnanix staj away te mach'a la stabey te xch'ulele, te mach'a laje, xkuchuchet te kajone. Stelemal laj staj, jich laj spimil ma' staj, laj ya'ay te sk'op te ch'en k'inale, te xchi'lajanlaj te sets'e, xk'olajan laj, ma' ja'uk away te pulatoc. Jich laj yal te yalwal lum ch'en k'inale:

-jAy mach'a tal, ay mach'a tal!
Ja'tal awil, in te ch'in me'baj Xloxe.
Nitaiktalel, k'ak'tik le'to; tsakaiktalel
k'ak'tik le'to.

-Jo'o. Ma' xkuts'intik, ak'aj k'axuk, o'bol sba, me'baj.

-K'axuk -Xi'ik laj te yalwal lum ch'en k'inale.

K'ax be'el awa'ay te j-animaj achu'chu'e, k'axbe'el, jich la akolbe'el. Ina awa'ay te yakuk: *xi'uk* te yalwal lum ch'en k'inale: *laj te jiduke*, jichnax laj ya'elto bi te jichuke. Yanto aybal mach'a yut'sinxan alaletik; yu'un bal ay sk'u' spak'ik, lakuchtik laj ch'in jo'joch' away te sbolikal xchukik te sk'u'pak'ike.

K'a-a-a-ax yot'an awa-a-a-ay te achuchu'e. K'a-a-a-ax swokol awa-a-a-ay te ame' chuchu'e.

Ch'ul komon tsoblej

Ta banti t'ujbil pimil k'inal, ay jun xajtle k'inal te nojel ta akiltik. Ja' le' ya stsobaik ta k'op a'yej te ch'in chambalametik jich bit'il: t'ul, uyojchoj, seschoj, me'el, jalaw sok nix te sakjole; kuxineletik te sk'anojsabik ta k'inal, te k'ayemik ta tsobajel k'op a'yej, ta xchapel xkuxinelik ta slajel xemana k'aal. Te tatil yu'unike ja' te uyojchoje te ya xnitawan ta tsoblej, chambalametik te ma' sna' xti'wanike.

Jujun k'aal te balenta sikil k'inal tokal a sakub yu'unik te ch'in chambalametike. Jujutul k'otik ta lok'el, yan stukel te tatil wolwanej uyojchoj ma' k'ot ta lok'el, wayal jilel ta waich stukel, jich xanix a albot:

–Ini k'aalto, te ajoytake ya slebat ajelol, te mach'a sbe'entes, skanantey te

akuxinelike, meel sna'ojik te toy k'aal
ijk'awanat ta ch'ul komon tsoblej.

Cha'waynanix smulanel xwayich
ya'aya'a te uyojchoje. Te xch'in joytak ta
chambalamile, u'bajemik sti'ik, nakatik ta
stsamte'ik, nopol staj baluneb ora sakubel
k'in al a te k'otxan stukel, ta stsakel te
ch'ul lekil chu'onej k'op pas mantalil te
sakjole. Jich laj yal:

–Ya xk'axon ya'ela te ak'opike, skaj
te naxix ajulelike, te tatil wolwanej
uyojchoj jku'untike, ma' jna'tik bin la spas
te ma' xul ta lok'ele, o ja' yu'un te ya
xlok'ix ya'yej. Ch'in jme'tat jku'un, te me
yu'un jiche, ja' lek jach'uk jku'untik te
tsobleje, lejtik te mach'a ya snitotik ta
kuxlejaltik. Ay mach'a jna'otik te ya xu'
spase, ay sbijil, ja'ja'tik ne'el ya xul lok'el
ta tsoblej ta tojoltik, ja'nix te ch'in
me'tatik seschoje, bi xi' awot'anik yu'un
jme'tat.

–Lek ay, –xi'ik ta spisilik. Ja'xanix
ma' k'opoj stukel te ch'in jalawe. Jak'bot
ta patil te biyu'un ma'baj k'opej. Laj yal:

–Mayuk bin ya jkal yu'un ta stojol,
meel kilobjey te stalele, te ya xu' yu'un te
chu'nej mantale.

Nopol xalaj xlaj te ch'ul komon
tsobleje, te k'otxan ta patil ya'ay te tatil
uyojchoje, yakalix ta sujt'eltel ta snaik te
yantike, te k'otoj ta tse'ej pat ot'anej.

–Le'tobal ayexto. –laj spatbey
yot'an ta spisil te tsoblejetike.

Mayuk mach'a la sjak' te k'ope. Ja'
jichuuk ma' bin la yal ta patil.

Jelts'ej

Te slum sk'inalel muk'ul lum Oxchujk'e, xa'abultiknax sok ch'entikilnax, bayalto ch'in chamabalametik nainemik le'a, te mato tubenuk xch'in sts'umbalike, te beluknax toem k'inal ya'iyik yu'un te lumaltike ja' me te ts'ej, pachalme ta sets' yu'unik. Ta ach'ix, ta kerem sok ch'iel winiketik; ja' me to'ol xya'yik te ch'in jelts'eje. Ay me mach'a te sjunal semana ya ya'iyik te yakweje, ta jujun xpajt'aj ya me xbaj xjachiktel te sts'ejike, ay me ya sti'ik, inte me ma' laj sti'ike ya me xch'ajteyik yu'un ya xtal xchonik ta muk'ul lum Oxchujk' ta sawaro' k'aal ta ch'iwich.

Najk'a yame'tiketik te ya xtal xchonik te sts'ejike ay me ya yich'iktel yaxal ts'ej, ch'ajteybil ts'ej, melet to'ol me

xya'iyik smanel te lumaltike, manchuk me
jojch winiketik, p'ijteswanejetik lek me
ts'ajal ta ich ya sti'ik sok sbokil
xch'umte'al xaal. Ma' me spisiluk te
me'tatik ya ya'yik yakweje, cha'ox
tulnaxme ja'naxme te mach'a ma'
bolobenuk sk'abal yu'unike, ja' me to'ol
xya'yik yakwej te ch'iel keremetike te
mato sts'akajemuk jolajuneb ja'wil
yawilalike; ta patilal ts'in abi ya me
xbolobu'uk te sk'abe. Te ch'ul ti'balil
ts'eje pachalme ta sets' yu'unik, ja' jich
yu'un te me'tatik te me la staik te ske-
remike, manchukme ach'ix, machukme
kerem, k'uxta-bilme yu'unik, melel ya me
stsa'sni'ik ta ts'ej yu'un, ja' me jich yu'un
ya ya'aybeyik yutelal te antsetik te me ya
yutik sok te me ya smajik te yalike, te me
ya x-ojk' yu'unike, melel ay ta yot'an te
stat te ya sti' ts'ej yu'un te me jul xch'ulel
te alale. Te sme'alal jich ya yal ta snikel:

–Ch'abanme jelts'ej, ma' me
x-ojk'at jelts'ej, wayanme jelts'ej.

Melel te ach'ixuke bijikme ta
jelts'ej, ma' ja'uknax te kereme, ja' jich
k'ux ya xch'itesik te alale te yame'tiketike.

Te me'tatiketike, te me la staj
wakeb ja'wil yawilal te yal xnich'anike, ya
me x-och sbijtesik ta yakwej, ta yak'beyel
yil te banti k'axik ta yakweje, ta be'el
sojk'wej, ta be'el k'altik, jich me ya
sbijtesik to:

–Kerem, le'me laj ya'iy yakwej te
amame, te ayame'e, ja' me xch'en sts'ejito,
ja'me smaken k'in al xa'alto, le' me k'axon
ta yakwej te k'alal jich muk'ul a te bit'il
ja'te, te k'alal xla jkot'an ta ak'en, ta
sojk'wej, ta yilel k'altik, ya me xk'ax jel
jilel te ts'eje, ta xpajt'aj yan k'aalil ya xtal
jach te jyak'e. Ja' jich yu'un nopame te
jelts'eje jich me ya sk'an paselto: ne'el me
ya jkiltik te me ch'ulubenax te xch'in
ch'ene sok ne'el me ya ch'ajteytik te
jka'btike, ya me ch'ajtebeytikuuk te sbe'e,
ya me ch'ajtaytikuuk te jich spimil te banti
ya xbe'en ta ch'entikil ta sle'el swe'ele. Te
me laj jk'otantik ts'in abi, jich me ya
jk'opontik te ch'entikile: ch'ul ch'entikil
k'in al, ma me x-ilin al xa'al, tal me jka'ay
te ch'in yakweje, tal me yaktik te ats'ejule,
tikuna me lok'eltel kojto'ok, ay me te
si'ts'ile, ma me x-ilin al yajwal ch'entikil

k'inal, ya me xtu'un te ts'eje, ya me xtu'un
yu'un me'tatik, te mach'a ay xyaxal xchi'al
xch'ujt' te yuntikile ya me su'bey ta atsa'a,
poxil me xa'al, ch'ul chentikil kinal; la me
x-ilinat ya me xbaj chontik xa'al te
ats'ejule ch'entikil k'inal, le me' xlok'tel
stojol ch'ixuk anichimaa, akantelaa.

Ja'me jich la snojbesotik jilel te
sbial jme'taike, ja'me ti'baltik ta
keremaltik, ta mamlubeltik ch'ul ch'entikil
k'inal, ma me xa nak'otik jiche ch'ul lum
k'inal...

In te jelts'eje, mok yakwej bayel me
sk'oplal ta swenta xkuxineltik ta ch'iel
kerem nameye, te k'alal mato xta'abaa te
wakaxe, ja' me x-och ta majt'anil te takin
ts'eje, ja' me smakjibal k'op a'yej,
smakjibal sijtil, te mach'a ya xbajt' ta
ch'oom te jme'tatike, ja' jich yu'un away
te ch'iel kereme ya me sk'an sna' ta lek te
yakweje:

-Kerem, te me bijubat ta jelts'eje,
ja' me lek, te me ya ak'an te ajoye, te
amajt'ane, ya tajtik stukel ts'inbi, ja'me
bayel ta yom ya jkak'tik ta majt'anil te
takin ts'eje, te me yilat te sme'stat te

ach'ixe te ya ana' te yakweje, mayuk k'op
ts'in bi, ya me yak' te sk'op ta stojol te
ach'ixe, ay meix ayoj ts'in abi, ay meix
amajt'an ts'in abi, ja' jich yu'un nopaj me
lek te yakweje, ma to me xa abolobtes te
ak'abe, ma bi xa apas, ma to me xbajk'at,
ja' me lek te me bij to te ak'abe tatil, jich
me mayuk wokoltik ta sle'el te awiname.

-Jichuk jta-a-at, ya achu'un te
amantale, ya jtek'antojba.

Spisil ch'iel keremetike, alaletik
k'axmeika te jelts'eje, manchukme joch
winiketik, p'ijteswanejetik, orato ay me
jich ya x-albotik ta la'banwanej bol k'op:

-Ti ch'oj kerem oxchujk'... Bij
namey te ame'atate.

Sk'op ajaw

Te muk'ul wolwolni' wits Ijk'al Aw, bayal sk'ulejal ta ja'maleltik, le' ch'iemik a te yijil taje, te ji'te', te chikinibe, te sakji'te'e, iximte'e, te xaxibte'e, k'ante'e, te tuluk'te', te k'abchojte'e soknix le' chi'ema te ujch'ilja'e, tsonte'e, ech'ej; milaval ch'oxe. Soknix le'nix me naimen ta anel te sts'umute', jexmute' soknix te waxe, seschoje, te chije. Ja'xanix me jilem ta yot'anik te lumaltik ta xch'unel, ja'xanix me le' ya xbajt' ta mukeb syomel yal xch'ulel te yuntikil lumaltike, melel le' aya awaya te k'ulejal xkuxlejal sok te slekil ts'umbal we'lile, le' me ya xbajt' xch'ik'ik a te spomike, ta slajinel te syakil ja'ike, te xchi'ilja'ike, le me ya snup'sk'abik ta ok'el a ta sk'anel te lekil

talelil ta k'inale. Jich me ya yal ta xch'abik:

–Muk'ul wits Ijk'al Ajaw,
nail k'ulejal,
nail we'ilil,
nail talelil,
nail ijk',
sik ja'al,
nail tak'in.

Te nameye ay la mach'a bolob sjol, ta yalel ta chulti'il te sme' sk'ulejal te muk'ul wits Ijk'al Ajaw, baj sjap ta xchonel ta yan lum k'inal, jich atal ta jok'el ta balenta soltarmetik; ja'nax yu'un te ch'ul witse la sna' stojol te xtal ta ujts'inele, la yak'bey sna' stojol ta xwaich te yabate. Ta xwaich te mamtik Ch'uy K'aaletik, jich albotik te k'alal xch'etaj-sbaik ta wayel ta xch'ul snaik te ya spasik ta jujun ach' ja'awil, ta sbabiyal oxlajuneb k'aal te smakik k'aal. Jich la yal te Ajawe:

–Nich'nab, ich'aiktel te chaneb muk'ul majt'anile, melel chanebme te sk'ulejal te witse, snail me akuxinelik sok

44

awal anich'abik ta patil cha'webe'el. Ay me mach'a xtal ta bajk'el, ay me mach'a xtal ta elejk', tsakaiktel te ch'ul majt'anile, yu'un me jich ma' xilinaj te yawal te witse, jich me ma xbajt' ta anel a te k'ulejale.

Olil laj ajk'ubal a te wik'sit te yo'ebal Ch'uy K'aal, lok' laj ta amak', xojobilnax laj a te ue, sik ts'ajanax laj ya xbe'en te ijk'e. Xlametnax laj te sk'inul chiletike, te sk'ayoj te mankolech ajk'ubal mute. Ta ajk'ts'in abi sujt' ochel ta yutil ch'ul na, la stsaktel te stsujil smaye, och xlo' ya'ay, la sjik' yot'an, laj yal:

–Ma'na' biyu'un te waiche, ja'niwan yu'un te mato xchajbaj te muk'ul majt'anile, yak sk'anbelix te Ajawe; wayelonkotiktome, ja' lek wayukikto, ya tijik te ma laj staj chaneb ora sakubel k'inale, ya jka'anbey ya'iyik te waiche.

Och xij sk'ajk' te Ch'uy K'aale, la snak'ansbaj ta smaliyel sakubel k'inal, ta k'un slo'el te ch'ul maye, ya'aybelnax stojol te xlamet ta k'ayoj te xchambalamul ajk'ubale, och snajk'an ta

45

k'ajk' ya'lel kapel yuch', la stij sbaj yil te xchanebal Ch'uy K'aale:

-Wik'bal asit Ch'uy K'aal

-Wijk', ja'te waiche

-Beluk la awaiychin

-Yan xanix ya'el a te k'ope, ay mach'a yak sjap ti'tay te k'ulejaltik ta muk'ul wits' Ijkal Awe, ta yan lum k'inal, ya la xtal ta jok'el lok'el be'el te chanwol k'ulejale; ma' na' bin ya jpastik, ja'bal lek te kalbeytik te lumaltike.

-Ju'u, ma' jkalbeytik ayukba skuyotik ta jowel jol, jich a te me tal ta elk'anbe'ele, ma' xlok'bel yu'unik, k'ubul ya snak'sbaj, ja'nax wokol te me xch'aysba ta jkot'anik te mat'anile, te me ma' xch'aysbaj ta yo'tan te majt'anil te lumaltike, taluk te mach'a xtale, ma' xlok'be'el yu'un, ma' melkot'anik xchanebal Ch'uy K'aal...

Nopol xtub be'el laj te sakil xojobil yijil ue, lam xi k'axel te sk'ayoj te xchambalumil ajk'ubale wik' sitik ta spisilik te Ch'uy K'aaletike, yu'un te sta'jel yik' te ya'lel kapele.

-Wik'bal asit mamtik Ch'uy k'aaletik.

-Wik', xi' te sbabial ch'uy k'aale . la stsalon te wayele, ja'te waiche, ya la xtal ta ilintael be'el te sk'ulejal te witse, la yalbon te ch'ul ajawe: ilawil xi', mam ch'uy k'aal te anich.nabe yak ta bolobel sjol, yak sjapbel te ajk'ulejalik ta yan lum k'inal, ja'me te mach'a lok'emikix be'el, te mach'a ya sna'ikix tebuk te yan k'ope, te yan kuxinele, jichuk, maxa amel awot'anik, k'ubul ya snak'sba te ak'ulejalike, ya xlaibel yot'an te elek'etike.

Te elek' sk'ulejal muk'ul wits Ijk'al Ajaw laj xchajban ta lek te sk'opik te bin ora xtalik ta bajk'el, laj spasik ta xyaxubel k'inal sok laj sjok'ik ta k'aaleltik, ta xojobil yijil u ta sjok'el ta katal ta sle'el te chan wol k'ulejal. Te k'alal bajt'ix lajunik winik snajt'il sk'ublejal yut'il te Ijkal awaje; te mach'a ne'el xche'bal yak ta nitaw ta jok'jele, che'baj k'inal ya'iy yu'un te ma' staj ta le'el te k'ulejale, melek nopol staix wak'e u te jok'jele, jich la yal ta che'ot'an:

–Yesej ma' jna' te banti bajt' sbelal te k'ulejale.

Te jok'lejeltike ay la ch'in tsail winik kerem, ja' sbi'il Xun, te jochbil atal yu'un te soltaroetike, xi'bil te nameye, te kilil lakuch-tiknax te sk'u spajk' tal ta ch'une k'ope, jochbital ta jok'wits, te jach'emtel ta slumal pas k'ipetik; ja' jich yu'un te stat te kereme, la yalbey te xnich'ane:

–Ba'anlaj ke, ja'nax yu'un te me laj yak'bat ana' stojol te sk'ulejal te yawal te Ijk'al Aw wits, ma' me xa awal, mukame te awe'e, bij me xa awak'aba atukel, ma'me ja'uk te ay baj xil stenat ta lum te witse, te me jich ts'in bi'e, na'ame bit'il xa lo'lay te ajoytak ta lok'el ta ch'ene. La me awa'ay, te me la ana' stojol te bantil ay te sk'ulejale, ma' me bin xa awal. Tsateyamebe'el.

–Jichuk jtat, ya ch'un ta amantale, ya'bal jkak'be'el me k'ulejaltike.

Te Xun Tename, at'elaj ta sjok'el te muk'ul wits Ijk'al Ajawe, jayal nat'il bijil kerem, nopol laj olil ja'wil te la suin ta at'el te soltaroetike, a'an laj sok, lajlaj

snopbey cha'oxbaluk te sk'ope, k'aylajiklaj sok te abatetik ta elek'e, ay laj jun awe'ik sok, melez ja' ya spay xch'il away te we'lile; ajk'bot laj sna'ix ta swaich yu'un te ajawe:

–Ilawil ch'in mam, ya atabaix ta k'op sok te elek'etike, melez jun ya xwe'atix sok; sok na'ame te beluk la yalbat te atate, te ma'laj xa awak'be'el ta k'abal te ak'ulejalike; ja' jich yu'un toyoltojix ta awak'lajlik ajil sok ya xbe'en xa'al te k'ulejale, ma'nix bin ora xlok'be'el laj; ja' jich yu'un albeya ta toj te ak'a sujt'ikukixbe'el, te me yu'un ayuk baj xmuk'ex jilel ta apisil. Lo'laya sujt'el ta slumalik.

Olil laj ajkbal a te wik'sit te Xune, laj laj snajk'an sbaj ta xpich'el te sjole, te ijk'tsujanax laj te ajk'bale, ja'nax la xtilton te xjobil kukaye, jich la ya'el te ay mach'a xwojchlajan yakan ta be'el ta tak'in k'ab ts'ubil ji'te'; nakal laj laj spots sba ta stsots ta smaliyel te sakubel k'inale, jich laj la yal ta che'ot'an:

-Ya jkalbey, ma' jkalbey, ya jkalbey. Ja' lek ya kalbey te ak'a sujt'ukik be'el, te me ma' sk'an xla'ik le'e.

K'un k'an tsajnax laj xojobil xtub be'el te k'aale, te k'un xme'baj xch'eretik ta jik'jik' k'ayoj te wanchilmute, te k'an jexmute, te sumetnax laj ta be'el te yik' te lum k'inale; la stij ta wayel te wolwanej elejk' k'ulejale te Xun Tename:

-Kajwal, jach'anmeix poka te asite, pastaj me te alekil we'el, te le' ch'iem ta lum k'inal, ja'me te juch'bil sulte'e sok te xchikin maltine, we'anxan awa'ay jiche.

-Xun biyu'un te jich ya awale, yu'un bal ya xlajix kot'antik ta jok'jel.

-Ju'u kajwal, mayukbin ora xlaj jkot'antik, te me ma' laj jkombatik ta jok'jele, ya laj me smukotik jilel te wits'e. Bi xi awot'an ya'el. Mayuk la bin ora tajtik te k'ulejale, ya laj xbe'en ta snak'belsba, ja'bal ya ak'an te xlajotik ta yolil te witse, sok ma' jna' te mach'a laj slo'layat talel.

-A-a-a, jich ay bi... lajuk jkot'antik, mayuk k'op yu'un, ja'nax bal ya kajk' xwaybak'etaltik yu'un, meel ma jokon ya xk'atajon ta k'ulejale yu'un, ja' ya xk'ajtaj ta k'ulej te bol ajwalile; jiluk abi yelme'...aya awayik chi'el tojk'el keremetik, le'laj jkot'antik ta at'el, sujt'anik ta alumalik, meel ayuk baj xlajotik pisiltik le'to, ja'lek ba'an le'a awinamik ta alumalik, yanto k'aal ya tajbatik.

Jich ja' sujt'iktel te jok'witse. Ay laj ja'wil jomol jilel, k'un'k'un laj smak'sba stukel, ja'xanix jomil jilel stukel te banti stak' snup sk'ab te yajwal te lum k'inale, te banti xch'abinik ta pas k'in, ta ajk'ot te Ch'uy k'aaletik ta orato.

Be'el uma' ta witsetik

Spisil te jme'tatik te me x-ajt'ej ta kanal at'el, ta stojol abat yu'un ajwalil, ya me xlekub tebuk te stalele, te xkuxinele, ya me xjajch' ta bolobel sjol, ya me x-a'an yot'an, ya me xjajch' spas te beluk sk'ane, ya me xjajch' smeltsan sna; yot'an me spajsbaj sok te yantik kuxlejale, xtilnaxme sk'an spas te snae, ja' me jich yu'un ya me sk'ej lok'elsba ta stojol te stijinabale, stukelme ya sk'an xkuxin ta yolil k'inal; jich laj me tul me'tatik te la sjits lok'el sba ta stojol te stajunabe, la yalbey te sme'lubele:

–Me'lubel, ma' na' bin xi' awot'an, jkot'an x baj jpas jnatik ta yolil suklej k'inal, ya jmulan ya'el te tukeluktik ya xkuxinotik sok te alnich'ane, ta smulanel te bit'il ya xk'ajinxan te te'eltik mutetik, ta

smulanel te yik sjap te sakubel k'inal, yan te le'e bo'o'olotikix ta nainel sok te tijinabaltike, ma' stak' banti xbe'en te chambalamtike, ma' mulantikbeyix te sk'ayoj te ch'in te'eltik mute, mayukix te yik te lum k'inal k'alal sakube; jo'otiknax ya jkich'beybatik te sbolil jkijk'tike, ya'bal smulan awot'an ya'el te beluk jkaltike, te xbo-o-otik ta nainel ta namale...

–E-e, ma' na' ya'el te me leke, te me lek te jtukeltik ya xbo-o-otik ta na'inele, ya xi' ya'el te me x-ilin te lum balumilale, nop jka'ay ta patil ta waychijel.

K'axtonix laj be'el k'aal, lok' laj jun u bajt' spamanbey slumil sna te winike, laj yak' ta tsobel te ch'ene, yu'un ts'ajk'ul ton na ya spas, meltsaj ta ox'e' u yu'un, wolaj te na yu'un ta yolil suklej k'inal, sepel jil ta yolil witstikal ajil yu'un te ts'ajk'ubil ton na'e; ta yorail k'in ja'lel, te sukleje ya xnoj ta tojkal, te me noe le sujtujujtet te tokal ya xbe'en ta witse, ja'lame la smulan ts'inbij te mamtik Sejleje, ja' jich la swolan te ts'ajk'ubil tonil nae. K'alal nainemikix le'a, yorail k'in ja'al, yorail k'ux tujxum ajan ta na yu'un te balenta sikil k'inal ja'ale,

nojxchujt' te mamtik Sejlejse, ta smulanel ta xk'uxel te tujxum ajane, te takin ti' la ya'aye, laj slajmantes ta kapel, laj yalbey te sme'lubele:

–Me'lubel to'oy te k'aale, ya xbaj kuchtel chejbuk tak'in si'.

–Je'e, ba'an jiche bi.

Sujtet laj ta be'el ta wits a te k'in tokale, te ijk'tsujan-nax laj te yanil niwan chikinibetike, te xch'ech'onax laj ta k'ayoj te wanchilmute, te xt'ojretik laj ta k'ayoj te jo'k'arapits'e. K'axlaj be'el tebuk te yijk'al te sike; lok'lajbe'el te mamtik Sejlejse, jich la yalbey jilel te xch'in uma kereme.

–Ma'me xtal ke, tukelme xbo'on ta si'wej.

Ajk'laj sba'el a, ta ts'uts'unel k'axel ta ts'uts'u ta yanil te niwak chikinibetike te mamtik Sejlejse. Stambe laj be'el sbej te uma' kereme, sts'aklinoj k'axel ta spat te stat: spisil te ch'in uma'etik ch'unej bijil mantal laj atal ta baj lum k'inal, ja'nax yu'un te me laj yich' p'ijt'eselej, ya xbajt' ta yan lum k'inal ta ch'unej mantal ta stojol te Ajawetik yu'un lum k'inale. Ja'me

stsalwan te Ajaw ta sik xlamet sikil tokal k'inal. Te Ajawe laj yalbey te kereme:

–Kereje, obolxanixa abaj te atukel te xba'at ta si'weje. Ja'lek kunik juinawonbe'el, ya xbajkabat lekil at'el, ya xbaj jkabat akanantay jchambalam, ya xbaj ajuin ta tajimal, bi xa awot'an ke.

Te uma' kereme ja'nax laj stijan mo'el sjol, ta xch'unel be'el te xbajt'e. Te mamtik sujt'tel ta xkuchel te si'e, wolbil sujt'tel k'axtel ta sk'ayoj te jok'arapijts' sok te wanchilmute, ta komon sk'ajin-tayelik:

–Bajt'ara uma', bajt'ara uma', bajt'ara uma'...

–Ch'abanik yesej mutetik, ma' xa awil te ay k'in sik ja'ale, ba'an wayanik ta apejchejchik.

K'alal jul ta sna ta xchejbanel koel si' te mamtike laj sjok'an te spejk'e, laj yal ta pat ot'an:

–Tal me te si'e jme'tik.

–Tal ba'al, axan te kerem, ba'ay bajt' te st'unojat k'axel ta apate.

–Mayuk la st'unon k'axel, mayuk laj kil ta set'si'. Jichuk abon xujt'uk amats' xbaj letel.

K'otok laj ta yolil k'inal sujkle, och laj ta komon k'ayoj xa'al te mutetike:

–Bajt'ara uma', bajt'ara uma', bajt'ara uma'...

–Ch'abanax mutetik beluk awal ta lab'tawanej k'op –te mamtik Celes ochlaj yawtay te skerem uma'e:

–Banti ba'atke, banti ba'atke, banti ba'atke.

Yijk'al laj k'op te jak'bot ta yanil wits:

–Le'on toj, le'on toj, le'on toj.

St'unoj k'axel te yijk'al k'op ta yolil ja'maltik te mamtik, ya'aybelnax te spojts'bot ta sikil tokal k'in ja'al te sbajkt'ale, t'uxemix a te sk'u' spajk' te k'ot ta yan witse, laj yawtay xa'al te skereme:

–Banti ba'atke, banti ba'atke, banti ba'atke.

Jak'bot te yijk'al sk'op ta yan yanil wits, mukem k'ax te uma'e, wilk'axel te skereme, te mamtike sujt'el lok'el te banti st'unoj k'axel te yijk'al k'ope, nopol laj

staix jo'eb ora te jul ta sna'e, la yalbey te sme'lubele:

–Me'lubel, ijk'bil te kerem uma' ta yolil k'inal te'eltike, laj kawtay. Laj sjak'bon, k'alal te k'o'one, mayukix le'a te banti awune, laj cha' kawtay sujtemix ta pat ts'in abi, cha' sujt'xa'al, k'ejel awunix abi, laj nop sujt'ontel lok'el, ja'lek xbaj lej balenta joy ta sle'el, xbaj kalbey te mamtiketike.

Xwolwon koetel ta alimal te mamtik ta ch'entikil be, ijk' tsujanax laj lamal koel te tokale, jul te banti stsoboij sbaik te ch'unej at'el mamtiketike.

–Banti ba'at ke, banti ba'at ke, banti ba'at ke. Beluk apas ta alimal ch'ik, mam.

–Laj ta k'op, ch'ay te uma' kereme, ay ta yolil k'inal te'eltik, ya xbe'en jichnax ya'el to. Koltayawonik.

–Je'e, la awayik ext'uletik, ijk'to xa tij awinikik pajel, xbaj komon sab lejtik pajel te skerem mamtike. Xa akuch'me amats'ik, sjunal k'aal lejtik pajel.

Laj stsojb sbaik spisil te mamtiketike, laj xatsbaik ta jujuwolwits, te sikil

k'inal ja'ale ijk'tsujnax te yanil te'eltike, te yanil witsetike, tulnax te mach'a x-awune te yantike, ja'nax ya ya'yik te banti xtal te yik'al yaw te uma:

–Banti ba'atke, banti ba'atke, banti ba'atke.

–Laj awayik.

–Laj, ayta ni wits.

–Kurik jiche.

Moik bel ta jolwits, chajpalajix te sk'u' spak'ik yu'un te yaxal ja'amletike, ijk'tsujanax laj ta k'anal ts'ubil te' te xwexike, ochlaj ta aw te wolwaneje:

–Banti ba'atke, banti ba'atke, banti ba'atke.

Kolajix be'el ta yanil pat wits abi.

–Laj awayik.

–Laj, ayta yan pat wits.

–Kurik jiche.

Te mantiketik ch'ajupik laj ta be'el ta yolil k'inal, ja'nax laj ya'aybeyik te sme'bal k'ope te sujt' xtal ta witse. Ma' la staik ta le'el, ja'nax la ya'aybeyik te yikal yok'el sme'bal sk'op xtal ta yolil k'inale.

Jun xemana laj sle'ik, balenta lubel la staik, jich la yik'tayik jilel.

Jich ajil te kerem uma' ta be'el ta mukeb ta yolil k'inal ni'ni'witsetik, ja'xanix ya yaltel te yijk'al sk'op ta sikil tokal k'inal:

–Le ayon to jtat, ma' x-ok'at, lek ayon. Aya awokol atukel, nopol xtalix sok jo'on.

Te uma' kereme ch'ay ta witstikil ta Oxwinkil Pom ta ya'wilal 1983, te state cham ta chaneb xcha'winik k'aal

Wakwinkil Jo'winkil ta yawilal 2004

Jkiltik te mach'a ne'el chukul ya xbajt' yakane

Te ayuk sbak' jkate —jich laj yal ta sk'ajk'al yot'an te yajme'e, k'alal la yil te skerem alatak, smamtak sok te tajunabil te ya stsak sbaik yu'un te te'etike, te lum k'inale, te nameytele mayuk jich la spasik, melel ya sk'opon sbaik te k'alal x-ochik ta sojk'wej, ta sbojel te yijil mamal tajetike, k'antulanetik soknix te chikinibetike te yawil te banti sts'unbaike.

—Yan orato mayukix kuxul tuluk te smuk'ul mamike, te staike, stukel ya xbol at'ejik, stukel ya sleik te xkuxinelik; laj te jk'ichbatik ta muk'e, laj te mantale, laj te xch'ul sk'op te mamile. Te kuxuluk te amam tatike, manchukme lo'sim mamal awich'ojik ta muk' te jichuke, ma' atsakabaik te jichuke, ma' awol awutabaik ta majel te jichuke, ta stojol te ak'inalike;

26

yan orato atukel kuxulex jich bit'il te'eltik mutetik te xwilik k'axel ta ni'ni'te'eltik.

Te yajme' wuts'ulme ta sti'sna ta sk'atinel xojobil k'aal ta xk'ixnayel te jul sikbak jol akane, te k'alal xk'axbe'el te xyaxinal te cha'wokol muk'ul witse. Jkiloj te xchukoj sjol ta chujk'il pajk' *sapatista*, ma'jna' te mach'a la sk'ebanbeye, ja'niwan te tajunabe, xchukoj nanix a te sjol yu'un te xk'uxule te ayniwan yich'oj xkuxlejal yo'winikal ja'wil, te to'ol smulan slapel te tsajal jalbil pak'e te ts'isbiltiknax ta yantik sbonile, alal ach'ixtoa te laj smulan slapeltele; yan orato ay k'aal ya yich' yu'un te me ya to xjalbaje.

Jich me ya yalbon te k'alal ya xbaj jkile:

—Ja'at kerem. Skaj te ma' xk'oatix ta site. Ja'bal talat yu'un te k'op ta k'inale, o'bolsbaj te atujunabe, te awits'inabe te yak stsakbelsabik ta bol k'opetike; te chajpxanix te beluk yalike: Jkiltik te mach'a ne'el chukul ya xbajt' yakane, jich bit'il sjaloy sts'otoj sba te yisim tajetike, jkiltik te mach'a ne'el yomol yakan ya xbajt'e, jich bit'il sjaloy sts'otoj sba te

27

yisim tajetike. Jabal jich ya yal yu'un te ya akom achukabaiké, jabal jich yal yu'un te ya xtuch'batik alajelik ta stojol te Awe. Te ayuk sbak' jkate ya mantastes te jichuke, beluk me ya yal ya sna'ike, ya sna'ik sbolilik; ma' sna' x-ich'wanik ta muk, ma' sna' sk'ansbaik, ja'nax ya sjapbey sbaik slajelik ta k'inal.

Nakal ta sts'amte'a, syomoj te yakan yu'un te xk'uxul te julbake, la yalxan te st'ujbilal sk'ope; yakal jkilbel ta s-ojts'obel xchoj te x-okin koel te yalél sit ta ok'ele, sk'aj te beluk yak ta k'axel ta stojol te xnich'nabe, te smamtake, jich la yalxan te slajib smantale:

—Ja' lek ayat, mayuk ats'ejto tejk'uk te', ma'xa awal banti sts'umbajat, mayuk xchiknaj ta alél te abi'ile; ayameawa'ay, to'ojobanme ta akuxinel.

K'alal laj yalbel te sk'ope, laj stsak chujk'ilal skusa te yalél site, jichto xan laj yal:

—Ta banti ch'ul lum k'inale,
le'me xtal a
te sbik'tal ot'anile,
tsaktom bail ta stojole,

28

miltombail ta stojole.

Snail me kuxinel,
snail me bijilal,
snail me xujt'-ot'an,
snail me lajel.

Te yajme'e jil ta me'bal yu'un te xujt' k'inal smajkoj sok te jmame, ja' jich yu'un ya x-och ta yutil yot'an te bol k'opetik ta alél ta lajele; melel jich la ya'ay stojol te k'alal tsakal nubulik ta xchebalik ta yoxebal kum xch'ielik te ya xchiknaj te k'op a'yej ta sbankil te smamlale, ta smuk'ul stajunabe: Jkiltik te mach'a ne'el chukul ya xbajt' yakane, jich bit'il sjalój sts'otoj sba te yisim tajetike, jkiltik te mach'a ne'el yomol yakan ya xbajt'e, jich bit'il sjalój sts'otoj sba te yisim tajetike.

K'axemto slekil te sk'ope, te ijk'e yakal ta mesetel yu'un te nichimetike ta banti muk'ul xajtlej k'inal, le' yakalik ta wilel a te ch'ipch'ipmutetike, te ts'unu-netike, la staj olil k'alal te k'ope sok te yajme'e; laj yakbon bojch'ok ach' juch'bil mats' jkuch' ta slo'el sok mostasa itaj sok ch'in ich ats'am... Mayuk bin ora laj tsakba sok te jbankiltake.

29

Xun k'ib

*Ta stojol mam ch'ay ta yu'ilal
Ch'ay k'in Jok'en ajaw ta yawilal 1983*

Te k'alal yorail ya xk'anub te sakil sok te k'anal turisnae ya xtal ta nakotik te mame. Sikil toyol k'inal te lumkotike, te k'alkotike ja'to xajch' ta ts'ujtojel ta xajch'ibal yu'ilal Wakwinkil, ta ji'jubel ta yu'ilal Jo'winkil, ochel ta ajanubel ta yolilal u'il Oxwinkil.

Nopol slajel k'aal Chanwinkil ya xtal slo' ya'ay turisna te mam Xun K'ib, k'uxtaybilme cha'wolte' yu'un te me'e, wolme sak, wol me k'analte', ma' me ayuk ya tulkotik te sturisnae, ja'nax ya xbaj tamkotik lo'kotik te slube. Ich'bil ta muk' jku'unkotik. Melel ya yichbonkotiktel paybil ajan sok k'anal tonkots, tseib te k'alal xtale, te ja' ya spaytel te yajme'e,

x-a'alubnax jkekotik yu'un. Ta ti'nato maliybil jku'unkotik ta jujun olil k'aal, te me laj kilkotik te namalto xtale, ya xbaj takotiktel ta xkuchel te majt'anal we'lile. Te k'alal ay ta nae, tse'elnax k'inal jka'aykotk yu'un. Bijil winik yijil najt'il mamal, manchukme ma' xchiknaj k'inal yil. Ta jujun xmal k'aal ta ti'il k'ajk' ya ya'anbonkotik t'ujbilal lo'il lekil k'opetik, ja'to chikan ya xk'ot olil ajk'ubal ku'unkotik, le'me wuts'ul ta sle'el te yajme'e te ja sbi'il *Slus*, te bi swentail te sbi'ile ja' ya'el te sme'snan chane. Un k'aal te mame la yalbon:

—Te me ya ak'an anop xpoxtayel te sti'aw chane ya sk'an anopbey xcha'bajel te sk'op sme'snan chane, te Sluse, te me nojp' awu'une, ya me ya'bat senyail, ya me sbech'bat awakan, te me ma' laj xi' ts'ine, nojp'me awu'un abi...

Te mame lom bij ta ya'anel te lekil t'ujbil lo'il k'opetike, ja' jich bit'il: *Sme' ixim, Sk'op puyetik, Sk'op ts'i'etik, Winik nujp'in sok bat-te' sok Sk'op te k'ajk'e*; bijil poxteywanej, la yalbey jun welta te jtate,

pikbon k'abaj, jka'ay te me sk'anon yan antse.

—Yak ts'in mo'. Ja'nax laj me xtal yu'un te awat'el ta bijteswaneje, te me yakat ta yalbeyel te tek'el winikatoe, manchukme t'ujbil juben ants, ya me' sujt'be'el.

Te jtate ma' bi yalix yu'un abi, laj staj olil ak'ubal yu'unik te k'ope:

—Te me ay yan ants slo'laybat awot'ane te bit'il jkach'ixe, ya stak kik'tiktel ta sk'op te Ajawetike, ja'nax te me ya xu' awu'un smaklinel xchebale: *te sbijilal k'ope ma'me ayuk lot yu'un*, te me ja'nax la wuts'in lo'leye, ya me sujt'be'el ta atojol. Bi xi' awot'an yu'un te jk'ope.

Chamnax la ya'ay te jtate, melel k'an ch'ojotok ta xutumte' xchebalik. Ta ja'wil tal ta ilaw xal te mame, te jtate ma' ch'ayemuk ta yot'an te smulanel yan antse laj yak' ta sts'umbeyel xnichimal k'op te beluk albote: *te sbijilal k'ope ma'me ayuk lot yu'un*, chapalix cheb oxebuk limeta pox yu'una ta smaliyel te jmame; te k'alal yuch'ojikix ae, ta cha'oxbujts' maya'aa, la

yalbey te jmame te ya sk'an spet yan ants
ta sk'ab ya'ay:

—Jtatic Xun, ya jk'an jkil te sbijilal
ak'ope, ya jk'an te yakuk jkich'tikbe'el
smajt'an te Ajawe, chapalix te kantelae
yu'un jich ya xtijbotel yot'ana te antse.

—A-a-a. Ma' xa ach'unbon te
jbijile. Wewex k'aalto, ja'amal te sti'il lum
balumilale, jkunik pastik jkiltik ta olil
ak'ubal.

Te mame jich la yalbey te jme'e:

—Ma'xa amel-awot'an, ma' xjalaj te
beluk smulane, yak ta smonel ta sk'op
tek'el winik; ma'xa amel-awot'an, ya
stse'inat patil cha'webe'el.

Te jme'e ma' laj ya'beyix yantin
xutumte' te jmame. Nopol staj olil ak'ubal
a te bajt'ik ta ch'en witse, ta xcha'btsel ta
kejel pajal ta ok'el te ajawetike, te xjobil
te skantelaike xlemlom xtil sok te xjobil
kukaye, te xcha'bike pajalnaxme ya spas
sok te sk'ayoj ak'bal mank'olech mutetike
te ja' me sbujts' yip sk'opik:

—Mam Ajawetik
chichmam Ajawetik, wewex ak'bal
ayotikto
ayotik me ta yanil awakanik
k'ejelotikme ta awaxinalik
talotik te yakuk atijbey
te yakuk ak'unubtesbey yo'tan ta k'anjel
te ch'iel antse.
Melel sikme yot'an
te k'anjel winikto
ya'niwan sna' sk'anel.
Te me ma' la sna' smonele
sujt'uk be'el awu'un ta slumal.
Ts'ikame te jmultik mam Ajawetik
ta stojol te jk'opkotike
skaj ta smulanel sk'anjel yot'an te winike.
Pastaj me te jk'ope —xi'me te mam
Xun K'ibe. Ta tab o ta jo'lajuneb k'aal
apetojmeix yan ants ta ak'ab abi.
Ch'in che' ja'wil kuxinik, te antse
sujt'be'el ta slumal.
In te bijilalto ma' lekuk ta pasel, ay
yantik talelil te ya sk'an yich' novel,
nichimajukme be'el ta patil te lekil bijile.
Te jmame cham ta milel ta ma'sit
ta pat machit ta yu'ilal Ch'ay k'in Jok'en

ajaw ta ach'alil na, k'antonix skoltaybaj ta
stojol te milwaletike, ts'ilubenax jilel ta
olil pajk' te xch'ich'ele.

Oxeb k'aal cha'wal jilel te sbak'etal
te Xun K'ibe, ja'to te k'ot te sbaj yantsil
nichane la spet xcha'loch' ta ok'el, ja' la
yich'bey jilel te sbijile...

Palabra de Aja'ux, palabras de los amos de la tierra; palabras de los señores poderosos; palabras a las que debe someterse el Hombre tseltal porque son ordenanzas u orientaciones; palabras por las que perviven la cosmogonía, la visión mítica, la cultura, la vida.

Palabra de Aja'ux es un breve recorrido por cinco pequeños mundos independientes y ordenados conforme la lógica de cada ambiente y cada suceso narrado: oralidad llevada a la estructura de cuento, aunque para este último género Armando Sánchez Gómez deje en el andamio de la construcción algunas herramientas como cuenteador, no por la fidelidad a la oralidad, porque entonces tendríamos frente a nosotros al transcriptor, no al ente creativo con preocupaciones más allá de la misma fidelidad y limpieza gramatical, sino porque la escritura tseltal va fraguando la mezcla entre el cuento en su forma clásica y el cuento adecuado a la cosmovisión concreta.

Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C.

Ediciones El Animal
Espacio Cultural Jaime Sabines